

ارائه الگوی اسلامی ایرانی اجرای خطمشی‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

حمید حاجی ملامیرزایی *

دریافت مقاله: ۹۴/۲/۲۰

پذیرش نهایی: ۹۵/۵/۱۸

چکیده

این پژوهش به دنبال ارائه الگوی اسلامی - ایرانی اجرای خطمشی‌های فرهنگی کشور است. با تحقیق درباره فرهنگ و خطمشی‌گذاری فرهنگی به شناسایی موضوع پرداخته و ضمن استفاده از نظریه‌پردازی داده‌بنیاد با ۲۰ نفر از خبرگان مصاحبه شده است که الگوی پیشنهادی با ۴۹ مقوله اصلی ارائه می‌شود. این الگو شامل سه بعد کلی فضای ذهنی و ارزشی، شبکه ذی‌نفعان و اجرا پژوهی است به گونه‌ای که بعد اول، فضای ذهنی و ارزشی شامل فضای ذهنی جامعه و فضای ارزش جامعه، بعد دوم، شبکه ذی‌نفعان شامل مردم، سازمانها، دستگاهها و مؤسسات و ویژگیهای مجریان و بعد سوم اجرا پژوهی شامل بسیج منابع، ابزارهای اجرا و رویکردها و روشهای اجرا در نظر گرفته شده است.

کلیدواژه‌ها: اجرای خطمشی‌های فرهنگی، اجرا پژوهی، رویکردهای اجرا، الگوی اسلامی ایرانی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

تصمیم‌گیری جوهره مدیریت است. مدیریت در ایفای نقش تصمیم‌گیری تجسم عینی می‌یابد و علم و هنر مدیریت متبلور می‌شود. تصمیم‌گیری در همه نهادها و سازمانهای کوچک و بزرگ مطرح است؛ اما وقتی در دولت و نهادهای حکومتی، تصمیمی جامع برای مصالح عمومی کشور گرفته می‌شود، خط‌مشی‌گذاری عمومی^۱ مطرح می‌شود. آگاهی از اصول، مبانی و الگوهای^(۱) خط‌مشی‌گذاری عمومی به علت ماهیت عمومیت، گستردگی و کشور شمولی از اهمیت فوق‌العاده برخوردار است. هرگاه خط‌مشی‌گذاری عمومی بدرستی انجام شود، پیامدهای مثبت آن همه را تحت تأثیر قرار می‌دهد و هرگاه نقصان و کاستی در خط‌مشی‌ها باشد، همه جامعه از تأثیرات منفی آن آسیب می‌بینند (الوانی، ۱۳۸۱: ۴۵).

فرایند خط‌مشی‌گذاری از نگاه علم مدیریت چرخه‌ای چند مرحله‌ای دارد شامل تهیه دستور کار، شکل‌گیری خط‌مشی، اجرای خط‌مشی، ارزیابی خط‌مشی تغییر خط‌مشی و در نهایت پایان خط‌مشی (هاولت، ۱۳۸۰). یکی از مسائلی که امروزه کشورها با آن رو به رو هستند، اجرای خط‌مشی است؛ زیرا توانمندی دولت در اجرای مقاصدش به ساماندهی و اجرای موفق خط‌مشی‌هایی وابسته است که تدوین کرده است (قلی‌پور و دیگران، ۱۳۹۰). اجرای خط‌مشی به عنوان یکی از مراحل اصلی خط‌مشی‌گذاری عمومی از سال ۱۹۷۰ به بعد مورد توجه خاص اندیشمندان و پژوهشگران حوزه خط‌مشی‌گذاری و اجرا قرار گرفته است (اعرابی، رزقی رستمی، ۱۳۸۴).

الگوها، نظریه‌ها و رویکردهای متعددی در حوزه اجرای خط‌مشی پا به عرصه وجود گذاشته است که از جمله آنها می‌توان به رویکرد بالا به پایین، رویکرد پایین به بالا و ترکیبی اشاره کرد. معمولاً این برداشت و تلقی هست که اگر قانونی اجرا نشد، تقصیر مجریان است و خط‌مشی‌گذاران از هر سرزنشی در امانند؛ اما در واقع چنین نیست؛ بلکه بسیاری از مسائل مربوط به اجرای خط‌مشی در زمان تدوین شکل می‌گیرد. بنابراین خط‌مشی‌گذار باید بداند که هنگام وضع خط‌مشی، تمهیدات اجرای آن را نیز در نظر بگیرد (معمارزاده، ۱۳۸۵: ۳۶).

از طرفی وقتی خط‌مشی‌گذاری در مسئله پیچیده‌ای مثل مدیریت فرهنگی جامعه باشد با فرایندی به مراتب حساستر روبه‌رو هستیم و لازم است همه تصمیم‌گیران و تصمیم‌سازانی که

مستقیم و غیرمستقیم در هر سطحی در عرصه مدیریت فرهنگی جامعه مداخله می‌کنند، آگاهی و تسلط لازم را بر فرایندهای خط‌مشی‌گذاری فرهنگی داشته باشند^(۲).

هدف اصلی پژوهش

ارائه الگوی اسلامی - ایرانی اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران

اهداف فرعی

- ۱ - تبیین عوامل الگوی اسلامی ایرانی اجرای خط‌مشی‌های جمهوری اسلامی ایران
- ۲ - بررسی چگونگی ارتباط بین عوامل الگوی اسلامی ایرانی اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی

کشور

- ۳ - شناسایی ویژگیهای مجریان فرهنگی از دیدگاه اسلام

سؤال اصلی پژوهشی

الگوی اسلامی - ایرانی اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی در ایران چیست؟

سؤالات فرعی

- ۱ - عوامل الگوی اسلامی ایرانی اجرای خط‌مشی‌های جمهوری اسلامی ایران چیست؟
- ۲ - چگونگی ارتباط بین عوامل الگوی اسلامی ایرانی اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی کشور چگونه است؟
- ۳ - مجریان از دیدگاه اسلام باید از چه ویژگیهایی برخوردار باشند؟
- ۴ - اعتبار بخشی الگو چگونه خواهد بود؟

ادبیات پژوهش

خط‌مشی در برگیرنده اجزایی است که اصطلاحاً هدف، محتوا و اثر نامیده می‌شود. هدف به مقصدی گفته می‌شود که خط‌مشی برای دستیابی به آن شکل می‌گیرد. محتوا به بخشی از خط‌مشی اطلاق می‌شود که از انتخاب گزینه مطلوب به دست می‌آید و اثر یا نتیجه خط‌مشی نیز بر تغییراتی دلالت دارد که به سبب اجرای خط‌مشی حادث می‌شود (الوانی و شریف زاده، ۱۳۸۷: ۴۳). همان‌طور که دانشمندان علم خط‌مشی‌گذاری بیان کرده‌اند، فرایند خط‌مشی‌گذاری به طور کلی شامل مراحل تدوین و تنظیم، اجرا و ارزیابی است که همه این مراحل مهم است و از جمله آنها، که پیچیدگی بسیار زیادی دارد، مرحله اجرا است (بروکز، ۱۹۸۸: ۱۴).

شواهد حسی نشان می‌دهد یکی از مسائلی که امروزه کشورهای مختلف دنیا را در حوزه مدیریت دولتی تحت تاثیر خود قرار داده، نبود الگوی مفهومی کلان و ساختار کارآمد خط‌مشی‌گذاری فرهنگی است؛ چراکه اولاً فرهنگ با سایر موضوعات متفاوت است و قابل مقایسه نیست. ثانياً گستردگی حیطه و عرصه‌های فرهنگی و دارا بودن مصداق‌های متعدد فرایند خط‌مشی‌گذاری را برای خط‌مشی‌گذاران در حوزه تدوین، اجرا و ارزیابی با مشکل رو به رو کرده است.

اگرچه خط‌مشی‌گذاری ناقص و اشتباه، شکست اجرای خط‌مشی را در پی دارد و بسیاری از خط‌مشی‌ها بعد از تصویب در مرحله ساماندهی و اجرا با ناکامی روبه‌رو شده است و یا حتی بعضی از آنها قبل از اینکه به مرحله اجرا برسد، کنار گذاشته، و خط‌مشی‌های جدید وضع می‌شود، برخی نیز هنگام تدوین بکلی منسوخ، و به بوته فراموشی سپرده شده است. بعضی از خط‌مشی‌های اجرا شده با آنچه مورد نظر بوده است همسان نیست (معمارزاده، ۱۳۸۵: ۳).

یادآوری این مطلب حائز اهمیت است که پژوهشگر با فرض اینکه تدوین خط‌مشی بدرستی انجام پذیرد به دنبال ارائه الگوی بومی به منظور حل مسئله اجرا است.

همیشه این سؤالات در زمینه خط‌مشی‌گذاری فرهنگی در اذهان نخبگان کشور و علاقه‌مندان به مسائل فرهنگی کشور هست که چرا خط‌مشی‌های فرهنگی اجرا نمی‌شود. چرا خط‌مشی‌های فرهنگی ناقص اجرا می‌شود؟ چرا خط‌مشی‌های فرهنگی غلط اجرا می‌شود؟ چرا تأثیرات اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی نمایان نیست؟ چرا با وجود هزینه‌های کلان در دستگاه‌های فرهنگی به تحول فرهنگی نمی‌رسیم؟ چرا خط‌مشی‌ها بخوبی تدوین می‌شود ولی در اجرا به مشکل می‌خورد؟ چرا با وجود گستردگی و وسعت خط‌مشی‌گذاری فرهنگی در کشور توسط سازمان‌های متعدد، شاهد آسیب‌های فرهنگی هستیم؟ موانع اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی چیست؟ عوامل تأثیرگذار در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی چیست؟ همه این سؤالات به این بر می‌گردد که یکی از دانشمندان حوزه اجرا به نام لیسکی به آن اشاره دارد: چگونه انتظارات بزرگ در واشنگتن (اشاره به مقام تدوین خط‌مشی) در اوکلند نقش بر آب می‌شود^۱ (اشاره به مقام اجرای خط‌مشی) (هیل و هوپ، ۲۰۰۲: ۶۳).

1 - How great expectations in Washington are dashed in Oakland

منظور لپسکی^۱ این است که همه چیز در فرایند خط‌مشی‌گذاری در اجرا خلاصه می‌شود و به عبارت دیگر خط‌مشی‌گذاری یعنی همان اجرا. با این تفصیل باید گفت قانون خوب، قانونی است که اجرا شود و همه ابعاد آن از جمله روش‌شناسی اجرا، موانع آن، عوامل تأثیرگذار در اجرا، برنامه عملیاتی مناسب و ابزارهای اجرا سنجیده شود و مورد بررسی قرار گیرد؛ این مستندات تحلیلی را خط‌مشی‌پژوهی^۲ می‌نامند.

معمولاً بسیاری از خط‌مشی‌ها در مرحله تدوین مناسب است؛ اما در مرحله اجرا ناموفق است و اثر بخشی زیادی ندارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که در مرحله تدوین خط‌مشی، تمامی نهادهای خط‌مشی‌گذار از جمله ریاست جمهوری، قوه قضاییه، مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای عالی انقلاب فرهنگی، کمیسیونهای فرهنگی مجلس، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی و سایر دستگاه‌ها با استفاده از الگوهای مختلف خط‌مشی‌گذاری به این امر اهتمام می‌ورزند. همین‌طور در دانشگاه‌ها رساله‌های دکتری فراوانی در زمینه الگوهای خط‌مشی‌گذاری دفاع شده که غالباً به مرحله شکل‌گیری و تدوین خط‌مشی مربوط است؛ اما در دو مرحله اجرای خط‌مشی^۳ و ارزیابی خط‌مشی^۴ در حوزه فرهنگی، ارائه ساختار و الگوی کارآمد مطابق با مبانی اسلامی با چالش‌ها و کاستی‌هایی رو به رو است و الگوهای موجود بیشتر برگرفته از مبانی اسلامی و متناسب با موقعیت و اقتضائات فرهنگ اسلامی ایرانی نیست (خنیفر، الوانی و حاجی ملا میرزایی، ۱۳۹۴).

تأکیدات مقام معظم رهبری در زمینه اجرای مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی و توجه به اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی در کشور، مؤید نبودن الگوی اجرا و نیاز کشور به مطالعات بیشتر در این حوزه است. به بعضی از این بیانات ذیلاً اشاره می‌شود:

- با وجود تلاش‌های خوب شورا در پیگیری اولویت‌های ابلاغی در سالهای گذشته، امروز اولویت اصلی شورا تحقق و اجرای سریع و کامل تصمیمات و مصوبات و پیگیری آنها تا حصول نتیجه کامل می‌باشد (حکم مقام معظم رهبری (مدظله العالی) به شورای عالی انقلاب فرهنگی ۱۳۹۳).

- مسئولان هم موظفند با توکل به خداوند و با تکیه بر مردم در هر دو عرصه اقتصاد و فرهنگ،

1 - Lipsky

2 - Policy Research

3 - Policy Implementation

4 - Policy Evaluation

مجاهدانه وارد میدان عمل شوند.

- ضمن تأکید بر اجرای کامل توصیه‌های ابلاغ شده دوره گذشته، نکات دیگری به پیوست این حکم ابلاغ خواهد شد (حکم انتصاب اعضای مجمع تشخیص مصلحت نظام ۱۳۹۰/۹/۲۴).
- مصوبات اینجا (شورای عالی انقلاب فرهنگی) بایستی اجرا بشود (بیانات در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی ۱۳۹۲/۰۹/۱۹).
- این گونه نباشد که شورای عالی انقلاب فرهنگی تصمیمی را در زمینه‌ای بگیرد در حالی که این تصمیم در عمل معلق بماند و نتواند پیش برود (بیانات در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی ۱۳۷۵/۰۹/۲۰).
- به نظر ما هم همین خوب است که ما بتوانیم کاری بکنیم که آنچه اینجا تصویب می‌شود، حتماً اجرا شود (بیانات در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی ۱۳۷۵/۰۹/۲۰).

سابقه پژوهش

جدایی خط‌مشی و اداره، که مورد حمایت ویلسون بود در سالهای دهه ۱۸۸۰ برای رویارویی با سامانه تاراج طراحی شد که آن زمان در ایالات امریکا رایج بود. به هر حال، جدایی دقیق خط‌مشی‌گذاران از رؤسای اداری و خط‌مشی از اداره، هیچ‌گاه واقعیت پیدا نکرد و هیچ‌گاه در زادگاه خود واقعا دنبال نشد. نهضت اصلاحات در ایالات متحده امریکا نتوانست جدایی خط‌مشی از اداره یا سیاستمداران از رؤسای اداری را تحقق بخشد. این نهضت فقط توانست انتصاب سیاسی در بخش عمومی را از انتصاب‌های مبتنی بر پیشرفت شغلی جدا کند. اندیشه جدایی خط‌مشی از اداره، عملاً تا حد زیادی در اروپای غربی مطرح بود؛ ولی بیشتر افسانه تلقی می‌شد تا طریقی رسمی برای تنظیم نقش‌های وزیران یا مقامات بلند پایه.

واقعاً رابطه سیاستگذاران و مجریان و یا سیاست و اداره به آن سادگی نیست و هرگز نیز نبوده است که ویلسون تصور می‌کرد. روابط میان رهبری سیاسی و بوروکراتها پیچیده و شناور است و منعکس‌کننده منطق رسمی و خطی الگوی ویلسون نیست.

به نظر پیترز خط‌مشی را نمی‌توان از اداره جدا کرد. اداره و سیاست پدیده‌های جدا از یکدیگر نیست؛ بلکه عملاً به یکدیگر وابسته است. ماهیت سامانه اداره هم به طریق عینی و هم به طریق ذهنی می‌تواند بر بروندهای خط‌مشی سیاسی اثر بگذارد. اداره یقیناً خط‌مشی‌گذاری می‌کند؛ ولی

این خط‌مشی‌ها همواره به طریقی نوشته و منتشر نمی‌شود که قوانین توسط قوه مقننه وضع می‌شود. علاوه بر آن مقررات عملیاتی که توسط رؤسای اداری وضع می‌شود، در مقایسه با قوانین رسمی بر نتایج کار کارکنان تأثیر بیشتری دارد (هیوز، ۱۳۸۹: ۵۸).

اساساً در اجرای خط‌مشی دو دیدگاه مختلف وجود دارد:

۱ - دانشمندان و نظریه پردازان قبل از سال ۱۹۴۰ مانند ویلسون، ماکس وبر، فرانک گودنو و لوتوگیولیک بر جدایی بین خط‌مشی‌گذاری و اجرا تأکید کرده، و این را یکی از راهکارهای مناسب جلوگیری از فساد دانسته‌اند (هیوز، ۱۳۸۹: ۵۹).

۲ - دانشمندان نظیر پال اپل‌بای و دیوید لیتنل نظریه وابستگی خط‌مشی و اجرا را مطرح کرده‌اند که مورد تأیید قرار گرفت (قلی‌پور و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۹).

رویکردهای اجرا

در علم خط‌مشی‌گذاری عمومی برای اجرای خط‌مشی، چارچوبها، نظریه‌ها و رویکردهای گوناگونی وجود دارد. با مطالعه درباره نظریات دانشمندان علم خط‌مشی‌گذاری رویکردهای اجرای خط‌مشی را به سه دسته می‌توان تقسیم کرد که عبارت است از رویکرد بالا به پایین، رویکرد پایین به بالا، رویکرد ترکیبی یا تعاملی شبکه.

۱ - رویکرد بالا به پایین^۱

رویکرد بالا به پایین، فرایند خط‌مشی‌گذاری را مجموعه‌ای از سلسله مراتب فرماندهی تعریف می‌کند. به طوری که در آغاز، رهبران سیاسی و مقامات ارشد، ترجیحات و اولویتهای خط‌مشی را بیان می‌کنند و سپس برای اجرای آن به مدیران پایین دستی (مدیران میانی و اجرایی) در سطح تخصصی ارجاع می‌دهند. رویکرد بالا به پایین با تصمیم دولت شروع می‌شود و میزان موفقیت یا شکست اجرای تصمیمات را بررسی می‌کند و به دنبال یافتن دلایل زیر بنایی مسائل اجرا و عوامل تأثیر گذار بر آن است.

از دید تاریخی اولین پژوهشها و تلاشها در زمینه رویکرد بالا به پایین توسط دونالد ون متر^۲ و کارل ون هورن^۳ در سال ۱۹۷۵ در سال ۱۹۸۰ توسعه یافته است. مازمانیان و ساباتی^۴ ۱۹۸۳

1 - Top - Down Approach

2 - Donald van meter

3 - Carl Van Horn

4 - Mazmanian & Sabatier

مناسبتین چارچوب مفهومی را در رویکرد بالا به پایین در حوزه تنظیم معطوف به اجرای خط‌مشی ارائه کردند. پال^۱ (۱۹۹۷) نیز الگوی گرافیکی آن را ساده‌سازی، و توضیحاتی را در مورد متغیرهای الگو به آن اضافه کرده است.

ادواردز^۲ در سال ۱۹۸۰ رویکرد بالا به پایین دیگری را ارائه داده است که در این الگو چهار علت تأثیرگذار بر اجرای خط‌مشی را مطرح می‌کند که عبارت است از: ۱ - ارتباطات ۲ - منابع ۳ - گرایشهای مجریان ۴ - ساختار بوروکراسی (ادواردز، ۱۹۸۰: ۱۴۸). رویکرد بالا به پایین اغلب به الگوی سامانه‌های عقلایی اشاره دارد (گوگین و همکاران، ۱۹۹۰: ۷۶).

۲ - رویکرد های پایین به بالا^۳

رویکرد بالا به پایین با انتقاد شدیدی از ناحیه پژوهشگران رویکرد پایین به بالا رو به رو شد؛ چون نتایج تجربیات و مشاهدات نشان می‌دهد که رویکرد بالا به پایین جامعیت ندارد و از همه جهت منعکس‌کننده واقعیت‌ها نیست به طوری که به عقیده آنها نقش بوروکراتهای خیابانی را در اجرای خط‌مشی نادیده گرفته است. جانسون و کانر^۴ (۱۹۷۹) اذعان کردند که مجریان سیاستها و خط‌مشی‌ها که در صف مقدم قرار دارند بویژه در جایی که خدمات^۵ ارائه می‌شود، لزوماً آنها مستقیماً با نیازهای ارباب رجوع و مشتریان سر و کار دارند و نسبت به کسانی که دستور را از سطوح بالای سازمان جاری می‌سازند به مسائل و چالشهای واقعی آگاهتر، و نسبت به مشکلاتی که در اجرا رخ می‌دهد آشنا تر هستند.

۳ - رویکردهای ترکیبی^۶

این رویکرد دارای دیدگاه‌های هیبریدی یا مراوده‌ای است که بر فرایندهای پیچیده گفتگو و چانه‌زنی بین بازیگران خط‌مشی در تمام سطوح خط‌مشی و فرایند برنامه ریزی تأکید می‌کند (بارنت و فادج، ۱۹۸۱؛ بارنت و هیل، ۱۹۸۴؛ گوگین، ۱۹۹۰؛ بارنت، ۲۰۰۴).

این رویکرد گاهی به عنوان نسل سوم مطالعات اجرا نیز شناخته می‌شود (گوگین و همکاران، ۱۹۹۰: ۱۴). در الگوی ترکیبی از ترکیب رویکردهای بالا به پایین و پایین به بالا استفاده می‌شود

1 - Pall

2 - Edwards

3 - Bottom ° Up Approach

4 - Johnson & O Connor

5 - Services

6 - Synthesize Approach

به طوری که نقاط قوت هر دو را دارد و از نقاط ضعف همدیگر به عنوان فرصت استفاده می‌کند. بارت و فوج (۱۹۸۱) استدلال می‌کنند که دو گانگی کاذبی بین رویکردهای بالا به پایین و پایین به بالا وجود دارد؛ لذا می‌توان این طور تصور کرد که هر دو رویکرد، همزمان و با هم در عمل کار می‌کند.

روش پژوهش

تحقیق کیفی شیوه‌ای ذهنی است که برای توصیف تجربیات زندگی و معنی بخشیدن به آنها به کار می‌رود. در واقع تحقیق کیفی در علوم اجتماعی و رفتاری، فکر جدیدی نیست. اصطلاحات و روشهای استدلال این پژوهشها از روشهای کمی سنتی، متفاوت است و این امر در مبنای فلسفی متفاوت آنها ریشه دارد. استفاده از روشهای کیفی در مطالعه پدیده‌های انسانی در علوم اجتماعی ریشه دارد؛ زیرا برخی از ابعاد ارزشها، فرهنگ و روابط انسانی را نمی‌توان با استفاده از روشهای کمی کاملاً توضیح داد (بورن و گراو، ۱۹۹۹: ۱۷).

در این پژوهش مبتنی بر رویکرد نظریه‌پردازی داده بنیاد، ابتدا خبرگان تحقیق از مقامات ارشد خط‌مشی‌گذاری فرهنگی، مجریان خط‌مشی‌های فرهنگی، نخبگان و فعالان فرهنگی در شورای عالی انقلاب فرهنگی، وزارت ارشاد، مجلس شورای اسلامی و شورای عالی آموزش و پرورش کشور انتخاب شده، و مورد مصاحبه قرار گرفته‌اند. جدول ۱ بیانگر پراکندگی حوزه تخصصی و مطالعاتی خبرگان است.

جدول ۱: پراکندگی حوزه تخصصی و مطالعاتی خبرگان مورد مراجعه

ردیف	رشته تحصیلی	سابقه	تعداد
۱	حوزوی (خارج فقه و اصول)	۱۵ تا ۲۰ سال	۳
۲	مدیریت اسلامی (دانشگاهی)	۸ تا ۱۰ سال	۲
۳	علوم قرآن حدیث (دانشگاهی)	۱۰ تا ۱۲ سال	۲
۴	مدیریت فرهنگی (دانشگاهی)	۱۰ تا ۲۰ سال	۵
۵	مدیریت دولتی خط‌مشی‌گذاری عمومی (دانشگاهی)	۱۰ تا ۲۵ سال	۴
۶	روانشناسی (دانشگاهی)	۲۰ تا ۲۵ سال	۲
۷	مدیریت رفتار (دانشگاهی)	۲۰ سال	۱
۸	مدیریت راهبردی (دانشگاهی)	۱۵ سال	۱
	مجموع نفرات		۲۰

همان‌گونه که اشاره شد، این پژوهش به ارائه الگوی مفهومی برای اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی کشور می‌پردازد و دامنه آن تمامی ذی‌نفعان و ذی‌ربطان حوزه فرهنگ هستند. با توجه به اهمیت موضوع پژوهش در قسمت مصاحبه از نمونه‌گیری زنجیره‌ای برای انتخاب مصاحبه‌شوندگان استفاده شده است. در روش نمونه‌گیری زنجیره‌ای، ابتدا چند نفر از افراد خبره نمونه را انتخاب می‌کنیم؛ سپس از هر کدام از آنها می‌خواهیم خود، تعدادی از افراد را به ما معرفی کنند (جندقی و فلاح، ۱۳۸۹: ۳۴). منطق این نوع نمونه‌گیری به این شکل است که در طول مصاحبه از مشارکت‌کنندگان تقاضا می‌شود تا سایر افراد یا گروه‌هایی را معرفی کنند که فعالانه در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی درگیر هستند؛ در نتیجه نمونه افراد گسترش می‌یابد. هدف اصلی ما دستیابی به افراد ذی‌نفوذ در زمینه اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی کشور است. این نوع انتخاب فهرست جامعی از افراد مؤثر در اجرای خط‌مشی‌های (فرهنگی) را فراهم می‌سازد و این امکان را برای پژوهش فراهم می‌آورد تا پوشش منطقی و مستدلی از قلمروی اجرای خط‌مشی فراهم آورد و به مشاهدات و بینشهای جامعی از رویکردها (ابزارها، بررسی موانع، روشها)، منافع شخصی و نگرش افراد، گروه و نهادهای دخیل در اجرای خط‌مشی‌ها دست یابیم (عباسی، ۱۳۸۹: ۸۸ به نقل از فلاح، ۱۳۸۹) و بعد از تدوین کامل مراحل سه‌گانه یعنی شناسه‌گذاری باز، شناسه‌گذاری محوری و شناسه‌گذاری انتخابی، الگوی نهایی طراحی و ارائه شده، و در پایان از طریق پرسشنامه آزمون خبرگان، الگوی طراحی شده مورد اعتبار بخشی قرار گرفته است.

یافته‌های پژوهش

موضوع اجرای خط‌مشی یکی از موضوعاتی است که در کتابها و مقالات علم خط‌مشی‌گذاری عمومی، توسط بسیاری از دانشمندان مطرح دنیا به آن پرداخته شده اما با توجه به اینکه موضوع این پژوهش، ارائه الگوی اسلامی - ایرانی اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران است، بدیهی است که مقولات و عوامل اصلی الگو، باید با فرهنگ اسلامی - ایرانی مرتبط باشد؛ اما از تجربیات روز که توسط خبرگان مطرح شده استفاده شده، چون با معارف اسلامی تناقضی نداشته است. قال امیرالمؤمنین(ع): العقل عقْلان: عقل الطبع و عقل التجربة. علی(ع) فرمود: عقل دو نوع است: عقل طبیعی و آن خردی است که در آفرینش انسان در وجود او آفریده می‌شود و عقل تجربی و آن خردی است که خود او با تجربه به دست می‌آورد (مجلسی، ۱۱۱۱ ق، ج ۷۸:

۶). قال امیرالمؤمنین (ع): کل معونة تحتاج الى التجربة. علی (ع) فرمود: هر نوع کمک کردن نیازمند تجربه است (مجلسی، ۱۱۱۱ ق، ج ۷۸: ۷). معونه: کمک‌گیری؛ استفاده؛ بهره‌جویی از طبیعت و اجزای آن؛ کسب و کار.

فراگرد اجرای تئوری داده‌بنیاد

پس از شناسایی ۲۰ نفر از صاحب‌نظران و خبرگان موضوعی در هر مرحله با ارائه توضیحی مختصر از پژوهش، سؤالات و هدف تحقیق برای هر یک از خبرگان، اجرای خط‌مشی فرهنگی را از دیدگاه خود تبیین کردند و نظر خود را در این زمینه متذکر شدند.

مرحله شناسه‌گذاری باز

پس از مصاحبه‌ها، مفاهیم اصلی عیناً استخراج شد؛ سپس تمهای مربوط به گزاره‌های هر مصاحبه استخراج، و در جدولها درج شد. این مرحله در دیگر مصاحبه‌ها نیز تکرار، و گاه دو یا چند عنوان مشابه با تم بهتر جایگزین گردید.

مرحله شناسه‌گذاری محوری

در شناسه‌گذاری محوری، هدف، ایجاد مجموعه سازمان یافته‌ای از شناسه‌ها و مفاهیم اولیه است که نتیجه بررسی دقیق و تفصیلی گزاره‌های هر مصاحبه در مرحله شناسه‌گذاری باز است. تمرکز این مرحله بیشتر بر شناسه‌ها و مفاهیم است نه داده‌ها. البته ممکن است شناسه‌ها و مفاهیم جدیدی نیز در این مرحله ظهور یابد لیکن وظیفه اصلی، مرور و بررسی شناسه‌های اولیه است و به سوی سازماندهی موضوعات، مفاهیم، دسته‌بندیها و تعریف محور مفاهیم اصلی در تحلیل حرکت می‌کنیم.

از این رو، پرسش‌هایی که در مرحله شناسه‌گذاری محوری این پژوهش مطرح خواهد شد، عبارت است از:

- آیا می‌توان چندین مفهوم مرتبط با یکدیگر را برای ایجاد دسته‌بندی کلی‌تر با هم ترکیب کرد؟

- آیا می‌توان دسته‌بندیها را درون توالی یا تسلسل، سازماندهی کرد؟

در این مرحله به منظور پاسخگویی به نخستین پرسش (دسته‌بندی مفاهیم)، پس از دسته‌بندی مکرر مفاهیم و فراگردهای مقایسه‌ای مستمر در نهایت ۴۹ مقوله اصلی تدوین شد.

جدول ۲: مقوله‌های اصلی الگوی اسلامی - ایرانی اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی ج.ا.ا.

ردیف	مقوله‌ها	تعداد تکرار مقوله‌ها
۱	مردم‌گرایی و تحقق منافع مردم در سطح ملی	۲۵
۲	عقلانیت و دانش لازم در زمینه اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۱۴
۳	نقش مؤثر سازمانهای اجرای دولتی در اجرا شامل هدایت، حمایت، مباشرت و مشارکت آنها در ارتباط با تمام ذی‌نفعان حوزه فرهنگ	۱۳
۴	بهره‌گیری از تجربیات داخلی و بین‌المللی و بومی‌سازی مناسب در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۱۲
۵	عامل بودن مسئولان فرهنگی به آموزه‌های دینی	۱۱
۶	حق محوری در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۱۱
۷	گروه‌سازی، تربیت و معرفی منابع انسانی کارآمد در زمینه خط‌مشی‌گذاری فرهنگی	۱۰
۸	زبان نیکو و رسا گفتن در ارتباطات فرهنگی با فرادستان و فرودستان	۹
۹	آسیب‌شناسی مداوم (رصد و تحلیل) در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۹
۱۰	عدالت‌زبانی و راستگویی در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۹
۱۱	نقش تشکلهای فرهنگی مردمی در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۷
۱۲	نقش مروجان و فعالان فرهنگی در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۷
۱۳	ایجاد شبکه تعاملی بین خط‌مشی‌گذاران فرهنگی، کارشناسان فرهنگی، نخبگان (حوزوی و دانشگاهی)، مؤسسات فرهنگی خصوصی، مروجان فرهنگی و فعالان، تشکلهای مردمی، مجریان عملیاتی دولتی و سطوح مدیران فرهنگی در فرایند خط‌مشی‌های فرهنگی	۶
۱۴	پرهیز از دروغ‌گرایی و ارتقای فرهنگ اعتماد	۶
۱۵	مشورت با مردم در فرایند اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۶
۱۶	داشتن اخلاص در عمل و دوری از خودمحوری و خود بزرگ بینی	۵
۱۷	استفاده از شیوه‌های ترغیبی در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۵
۱۸	پرهیز از خود پسندی و تکبر	۵
۱۹	نقش مردم در اجرای موفق خط‌مشی‌های فرهنگی	۵
۲۰	مردم متولیان فرهنگی کشور هستند.	۴
۲۱	ضرورت آسانگیری و مدار با مردم در زمینه اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۴
۲۲	تقدم حقوق مردم بر منافع فردی در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۴
۲۳	دوری از دیکتاتوری و تهدید در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی	۴

ادامه جدول ۲: مقوله های اصلی الگوی اسلامی - ایرانی اجرای خط مشی های فرهنگی ج.ا.ا.

ردیف	مقوله ها	تعداد تکرار مقوله ها
۲۴	الگو سازی و اسوه پروری دینی	۴
۲۵	بهره گیری از روشهای مدرن در ارتباط و اقناع مخاطب و پرهیز از روشهای آمرانه	۴
۲۶	دین باوری انگیزه مند و دلسوزی مجریان	۴
۲۷	بصیرت دینی و پرهیز از فساد	۳
۲۸	حفظ ارتباط مداوم با عامه مردم	۳
۲۹	گسترش معنای مثبت اندیشی در جامعه	۳
۳۰	پرهیز از سرمایه گذاری ناقص در اجرای خط مشی های فرهنگی	۳
۳۱	ارتقای فرهنگ نقد و نقد پذیری	۳
۳۲	بهره گیری از ابزارهای تشویقی و تنبیهی در اجرا	۳
۳۳	شیوه ها و روشهای مشورتی	۳
۳۴	نهادینه شدن فرهنگی ایمان و توکل به خدا	۳
۳۵	ارتقای فرهنگ صبر در جامعه	۳
۳۶	گزینش منابع انسانی و توجه و اهلیت و صلاحیت در اجرای خط مشی های فرهنگی	۳
۳۷	طراحی نظام سیاستگذاری کلان فرهنگی منسجم و یکپارچه	۳
۳۸	طراحی و ایجاد مرکز رصد فرهنگی	۳
۳۹	نقش مردم در کنترل، نظارت و ارزیابی عرصه فرهنگ	۲
۴۰	مردم از ارکان نظام جمهوری اسلامی ایران هستند.	۲
۴۱	توجه به کرامت و شخصیت مردم در جامعه	۲
۴۲	دوری از هوی و هوس (تقوا محوری)	۲
۴۳	استفاده و بهره گیری از زیباییهای دینی	۲
۴۴	ایجاد روحیه کنترل خشم و غضب	۲
۴۵	پرهیز از القای عجز و ناتوانی در مردم	۲
۴۶	نگاه غیر مادی و غیر منفعتی به وظیفه	۲
۴۷	رعایت ضوابط و قانونمندی دینی	۲
۴۸	خلق و خوی اخلاق مدارانه مجریان	۱
۴۹	بهره گیری از قدرت و علم در اجرای خط مشی های فرهنگی	۱

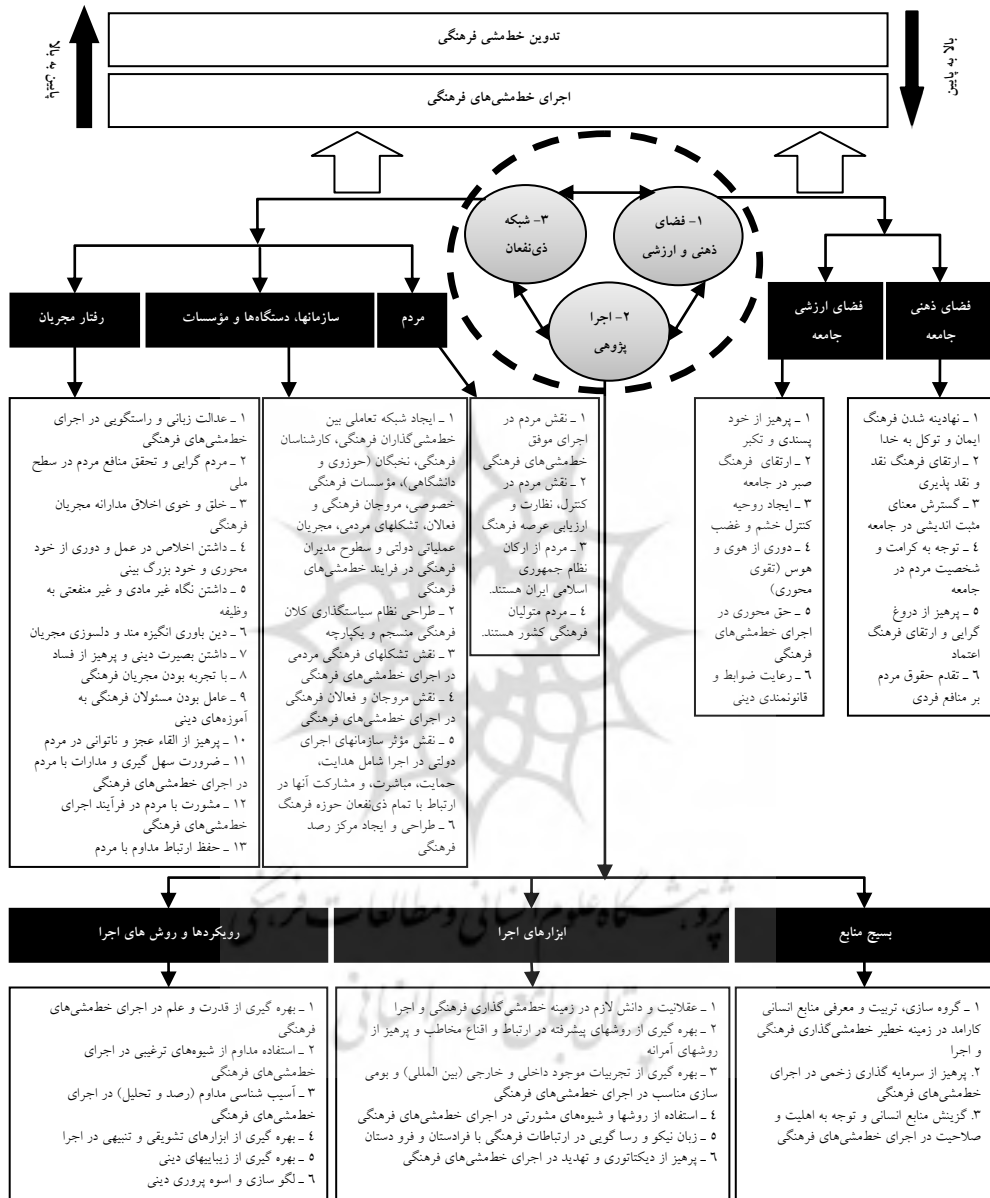
مرحله شناسه‌گذاری انتخابی

سومین مرحله شناسه‌گذاری در روش تئوری داده‌بنیاد، شناسه‌گذاری انتخابی است. این روش فراگرد انتخاب دسته‌بندی اصلی، مرتبط کردن سامانمند آن با دیگر دسته‌بندیها، تأیید اعتبار این روابط و تکمیل دسته‌بندیهایی است که به اصلاح و توسعه بیشتری نیاز دارد (استراوس و کوربین، ۱۹۹۰: ۹۷).

استراوس و کوربین، شناسه‌گذاری انتخابی را به همراه شناسه‌گذاری باز و محوری این گونه تشریح می‌کنند: در شناسه‌گذاری باز، تحلیلگر به پدید آوردن مقوله‌ها و ویژگیهای آنها می‌پردازد و سپس می‌کوشد تا مشخص کند که چگونه مقوله‌ها در طول بعدهای تعیین شده تغییر می‌کند. در شناسه‌گذاری محوری، مقوله‌ها به طور نظام‌مند بهبود می‌یابد و با زیرمقوله‌ها پیوند داده می‌شود؛ با این حال، اینها هنوز مقوله‌های اصلی نیست که در نهایت برای تشکیل آرایش نظری بزرگتر یکپارچه شود به طوری که نتایج پژوهش، شکل نظریه پیدا کند. فرایند شناسه‌گذاری انتخابی، یکپارچه‌سازی و بهبود مقوله‌هاست (استراوس و کوربین، ۲۰۰۱: ۵۰).

الگوی ذیل ارتباط مقوله‌ها را در الگوی اسلامی ایرانی اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران نمایش می‌دهد که در سه بعد شبکه‌ذی‌نفعان، اجرا پژوهی و فضای ذهنی و ارزشی تقسیم می‌شود. الگوی ذیل رویکرد ترکیبی را برای خط‌مشی‌گذاری فرهنگی کشور تأکید می‌کند و بر تمامی ذی‌نفعان در حوزه اجرا و موفقیت اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی تأثیر دارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل ۱: الگوی اسلامی ایرانی اجرای خط مشی های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

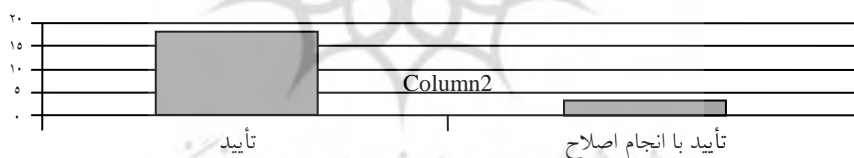
اعتبار بخشی الگو از طریق نظر خبرگان

در مرحله اعتبار بخشی الگو از آزمون خبرگان استفاده شده است در این مرحله مبتنی بر ابعاد و عوامل مرحله قبل (روش تئوری داده بنیاد) گویه‌های مربوط به هر عامل، تدوین، و مبتنی بر آن سؤالات پرسشنامه، نهایی شد. وضعیت توزیع پرسشنامه‌ها و تعداد خبرگان نیز در جدول زیر آمده است:

جدول ۳: جدول توزیع پرسشنامه و تعداد خبرگان پژوهش

تعداد خبرگان مرحله اول	تعداد خبرگان جدید	تعداد پرسشنامه‌های بازگردانده شده	تأیید کنندگان الگو	تأیید کنندگان با اصلاحات
۲۰	۷	۲۲	۱۸	۴

با توجه به جدول از مجموع ۲۷ نفر نهایتاً پرسشنامه‌های ۲۲ نفر از خبرگان مورد تحلیل قرار گرفت. از این تعداد، ۱۸ نفر الگو را تأیید کرده و چهار نفر هم با برخی اصلاحات در الگو، آن را تبیین کننده الگوی اسلامی اجرای خط مشی‌های فرهنگی دانسته‌اند.

نمودار ۱: نتیجه نهایی آزمون خبرگان و تأیید الگو

با توجه به الگو یکی از مقولات مؤثر در اجرای خط‌مشی‌های کشور، بررسی ویژگی‌های مجریان فرهنگی است که با استناد به مصاحبه از خبرگان تحقیق انجام شده است که همه از مدیران مسلمان و مقامات ارشد خط‌مشی‌گذاری و اجرا بوده‌اند. این ویژگیها عبارت است از:

۱ - عدالت زبانی و راستگویی در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی

۲ - مردمگرایی و تحقق منافع مردم در سطح ملی

۳ - خلق و خوی اخلاق مدارانه مجریان فرهنگی

- ۴- داشتن اخلاص در عمل و دوری از خود محوری و خود بزرگ بینی
- ۵- داشتن نگاه غیر مادی و غیر منفعتی به وظیفه
- ۶- دین باوری انگیزه مند و دلسوزی مجریان
- ۷- داشتن بصیرت دینی و پرهیز از فساد
- ۸- با تجربه بودن مجریان فرهنگی
- ۹- عامل بودن مسئولان فرهنگی به آموزه‌های دینی
- ۱۰- پرهیز از القای ناتوانی در مردم
- ۱۱- ضرورت آسانگیری و مدارا کردن با مردم در اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی
- ۱۲- مشورت با مردم در فرایند اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی
- ۱۳- حفظ ارتباط مداوم با مردم

نتیجه گیری

اجرائی شدن خط‌مشی‌های فرهنگی و تقویت و گسترش تأثیرات مثبت فرهنگی در جامعه اسلامی یکی از اهداف مهم نظام جمهوری اسلامی ایران است. این موضوع در بیانات مقام معظم رهبری و مسئولان ارشد نظام کاملاً مشهود است به طوری که سال ۱۳۹۳ در بیانات رهبری معظم نظام جمهوری اسلامی ایران، سال فرهنگ و اقتصاد با عزم ملی و مدیریت جهادی نامیده شد. موضوع فرهنگ به قدری با اهمیت و ریشه‌ای و حیاتی است که امروزه حتی رویکردهای مختلف اقتصادی در جهان ریشه فرهنگی دارد. جامعه عمل پوشاندن اهداف و راهبردهای اقتصادی کلان کشور، نیازمند خط‌مشی‌گذاری فرهنگی دقیق و مناسب و تدوین پیوسته‌های فرهنگی برای طرحها است.

از سوی دیگر فرایند خط‌مشی‌گذاری شامل تدوین خط‌مشی، اجرا و ارزیابی است و خط‌مشی‌کارا و اثربخش خط‌مشی‌ای است که توان اجرایی و ارزیابی داشته باشد. به باور بسیاری از صاحب‌نظران، خط‌مشی‌گذاری، شاخصهای موفقیت مدیران دولتی به اجرای موفق خط‌مشی‌ها مشروط است؛ به همین دلیل در ادبیات روز علمی دنیا، اجرای خط‌مشی مورد توجه جدی قرار گرفته و درباره آن مقالات متعددی تدوین شده و به ثبت رسیده است. با عنایت به اینکه مسئله این

پژوهش، اجرای خط‌مشی در جامعه اسلامی است، باید اذعان کرد که بی تردید در معارف اسلامی به اجرای خط‌مشی و عمل به احکام، اهمیت بسیاری داده شده است تا جایی که اجرا یا عمل، محور ارزیابی در دنیا و آخرت تلقی می‌شود به گونه‌ای که در بیشتر آیات الهی، ایمان و عمل صالح در کنار هم و همراه یکدیگر مطرح شده است. یادآوری این نکته ضروری است برای اینکه بتوان موضوع علم اجرا را، که یکی از موضوعات تخصصی است از دیدگاه معارف اسلامی تبیین کرد، باید عوامل، شاخصها و مفروضات این علم را شناخت و بر اساس آن الگوی اجرای مطلوب را طراحی کرد.

در این پژوهش، محقق به صورت دقیق و کامل به بحث درباره علم خط‌مشی‌گذاری و اجرا پرداخته و آن را از دید دانش روز مورد بررسی و شناخت قرار داده است. بدیهی است که بخشی از عوامل اجرای خط‌مشی عمومی در فرهنگها و حوزه‌های مختلف، مشابه است و تعدادی از آنها متناسب با عوامل، اقتضائات فرهنگی و حوزه خط‌مشی‌گذاری متفاوت است؛ به طور مثال همه ابعاد و زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، نظامی، فناوری و اقتصادی به مجری، ابزار، مخاطب و تجربه نیاز دارد؛ اما بعضی از این زمینه‌ها و ابعاد، عوامل خاص خود را دارد.

روش اجرا پژوهی در دهه‌های اخیر در کشورهای مختلف رواج داشته است که از طریق آن چگونگی اجرا شدن خط‌مشی‌ها بررسی و میزان موفقیت و نقاط آسیب آن مشخص می‌شود. متأسفانه در کشور ما هنوز به ارزیابی پس از اجرا و تحلیل نقاط موفقیت و شکست خط‌مشی توجه نمی‌شود؛ لذا آسیبهای فرهنگی در کشور نمایان و قابل مشاهده است و نقاط قوت و ضعف و فرصتها و تهدیدها و آسیبهای آنها از طریق اجرا پژوهی کشف و برطرف نمی‌شود.

در این پژوهش با استفاده از روش نظریه پردازی داده بنیاد، سعی شد متناسب با اقتضائات فرهنگ اسلامی ایرانی، الگویی در زمینه اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی با مصاحبه با مهمترین شخصیت‌های علمی، فرهنگی و مدیریتی طراحی شود. در این الگو مقوله‌های اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی از دید مدیران ارشد فرهنگی کشور تبیین و مشخص شده است.

در مسیر پژوهش، مصاحبه‌ها به گونه‌ای بود که هدایت کننده به سمت طراحی الگوی اسلامی ایرانی اجرای خط‌مشی‌های فرهنگ باشد. دیدگاه مدیران ارشد کشور، که وظیفه خط‌مشی‌گذاری فرهنگی و اجرای آنها را به عهده دارند، اعتبار اسلامی ایرانی بودن الگو را تأیید می‌کند؛ یعنی کسانی که هم ایران و فرهنگ ایرانی را با علم و تجربه شناخته، و هم نسبت به معارف اسلامی

آگاهی داشته‌اند، الگو و عوامل آن را تأیید کرده، و عوامل الگو را با فرهنگ بومی منطبق دانسته‌اند.

یادداشتها

- ۱ - در این مقاله واژه الگو و مدل مترادف گرفته شده است.
- ۲ - این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان ارائه الگوی اسلامی ایرانی اجرای خط‌مشی‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران دفاع شده توسط حمید حاجی ملا میرزایی در دانشگاه تهران پردیس فارابی دانشکده مدیریت.

منابع فارسی

- اشتریان، کیومرث (۱۳۹۱). مقدمه ای بر روش سیاست گذاری فرهنگی. تهران: انتشارات جامعه شناسان.
- ازگلی، محمد (۱۳۸۳). شناخت دانش و مهارت مورد نیاز مدیران فرهنگی کشور. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- اعرابی، سید محمد؛ رزقی رستمی، علی رضا (۱۳۸۴). آسیب شناسی اجرای خط‌مشی‌های صنعتی کشور. ارائه در سومین کنفرانس بین‌المللی مدیریت تهران.
- الوانی، سید مهدی (۱۳۸۱). فرایند خط‌مشی گذاری عمومی. ج دوم. تهران: انتشارات علامه.
- الوانی، سید مهدی (۱۳۹۰). تصمیم‌گیری و تعیین خط‌مشی دولتی. تهران: انتشارات سمت.
- الوانی، مهدی؛ شریف زاده، فتاح (۱۳۹۰). فرایند خط‌مشی گذاری عمومی. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- جندقی، غلامرضا؛ فلاح، محمدرضا (۱۳۸۹). کاربرد آمار در پژوهش. قم: انتشارات رنگ آسمان.
- خان محمدی، یوسف (۱۳۸۶). دولت و سیاست گذاری فرهنگی از دیدگاه امام خمینی. دانشگاه اسلامی. ش ۳۴: ۴ تا ۳۸.
- رضائیان، علی (۱۳۷۹). مبانی سازمان و مدیریت. تهران: انتشارات سمت.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۷۱). اصول سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- قلی‌پور، رحمت‌اله؛ دانایی فرد، حسن؛ زارعی‌متین، حسن؛ جندقی، غلامرضا؛ فلاح، محمدرضا (۱۳۹۰). ارائه مدلی برای اجرای خط‌مشی‌های صنعتی در استان قم. مدیریت فرهنگ سازمانی. س ۹. ش ۲: ۱۰۳ تا ۱۳۰.
- مجلسی، محمدباقر (۱۱۱۱ق). بحارالانوار: الجامعه لدرر اخبار الائمه الطهار. ج ۷۸. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- معمارزاده، غلامرضا (۱۳۸۵). ارائه مدل پویا برای اجرای خط‌مشی‌های عمومی. فصلنامه مدیریت. س ۳. ش ۳: ۲ تا ۱۴.

- نجفی علمی، کاظم (۱۳۸۳). اصول و مبانی سیاست‌های فرهنگی کشور. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی (کمیسیون فرهنگی).
- هاولت، مایکل؛ رامش، ام (۱۳۸۰). مطالعه خط مشی عمومی. ترجمه عباس منوریان و ابراهیم گلشن. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- هیوز، آون (۱۳۸۹). مدیریت دولتی نوین - نگرشی راهبردی، سیر اندیشه‌ها، مفاهیم، نظریه‌ها. ج ۱۱. ترجمه سید مهدی الوانی؛ سهراب خلیلی شورینی و غلامرضا معمارزاده. تهران: انتشارات مروارید.

منابع انگلیسی

- Barrett, S. Hill, M. (1984), Policy, Bargaining and Structure in Implementation Theory. Policy and Politics, 12, p: 3.
- Barrett, SM and Fudge C (eds) (1981), Policy and Action: Essays on the Implementation of Public Policy, London: Methuen
- Barrett, SM, Fudge, C. (1981), Examining the Policy-action Relationship Methuen: London.
- Brooks, S. (1998), Public Policy in Canada: An Introduction, 3rd ed. Oxford University Press Toronto.
- Burn, N & Grove, SK. (1999) ,"Understanding nursing research", 2ed, Philadelphia W.B . Saunders
- Edwards, G.C. and Sharkansky, I. 1978. The policy predicament, making and implementing public policy. San Francisco : W.H. Freeman and Company
- Goggin, Malcolm and Bowman, Ann and Lester, James and O'Toole, Laurence. (1990), Implementation Theory and Practice, Toward a Third Generation. Illinois: Scott, Foresman / Little, Brown Higher Education.
- Michael Hill and Peter Hupe, 2002 , Implementing public policy ,SAGE Publications London ,Thousand Oaks , New Delhi
- O'Tool, Laurence J., Kenneth J. Meier, and Sean Nicholson-Crotty. (2003) "Managing Upward, Downward, and Outward: Networks, Hierarchical Relationships and Performance." in Annual Meeting of the American Political Science Association. Philadelphia.
- Strauss, Anselm L., & Corbin, Juliet (1990), Basics of Qualitative Research Grounded Theory Procedures and Techniques, Sage.

